

Janko Veselinović

Milica Veselinović

RAZVOJ RURALNOG TURIZMA NA PODRUČJU SEVERNE DALMACIJE KAO ŠANSA ZA POVRATAK I POMIRENJE NAKON RATNIH SUKOBA

Apstrakt: Severna Dalmacija ima potencijale za razvoj ruralnog turizma jer ima razučeno i turistički atraktivno ruralno zaleđe, koje ima uslove za brzi rast, ali je ovom ozbiljna prepreka nenaseljenost i ratno nasleđe. Korišćenje prirodnih potencijala, kao i postojanje materijalnog i nematerijalnog kulturnog nasleđa, ali i tradicionalna dalmatinska kuhinja može biti dobra pretpostavka za oživljavanje ruralnih područja. Morska obala, nacionalni parkovi i parkovi prirode pružaju mogućnost za više oblika turizma, koji su kompatibilni sa, uglavnom, nedirnutom ili još uvek dobro zaštićenom prirodom. To bi moglo da doprinese povratku izbeglih lica, a ekonomska saradnja mogla bi da ojača poverenje između stanovnika hrvatske i srpske nacionalnosti, te da doprinese pomirenju.

Ključne reči: Severna Dalmacija, ruralno područje, nacionalni park, izbeglice, pomirenje

Uvod

Severna Dalmacija je primorski kraj Hrvatske, deo Dalmacije, jedan od najomiljenijih i najlepših turističkih regija. Počinje južno od Starigrada u podnožju planine Velebit i istočno od ostrva Paga i proteže se kroz zeleno, bregovito zaleđe sve do Knina i do ostrva koja se nalaze ispred njega, Ugljan i Pašman, Molat, Dugi otok i Kornati, a na južnom delu iznad Šibenika, pa sve do Rogoznice.

Administrativni centar Severne Dalmacije je Zadar, sedište Zadarske županije, koja se u najvećem delu podudara sa granicama Severne Dalmacije.

Na ovom području kroz istoriju su bili prisutni Rimljani, Venecija, Austro-Ugari, Turci, a brojni su ostaci i iz ilirskog perioda. Vekovima na ovom području zajedno žive Hrvati i Srbi. Na području Severne Dalmacije nalaze se dve manje geografske celine: Bukovica i Ravni Kotari. Bukovica je krševiti kraj u trouglu između Benkovca, Obrovca i Knina. Na severu je omeđena rekom Zrmanjom, na zapadu Karinskim morem, a na istoku i jugoistoku Krkom. Centar Gornje Bukovice je Obrovac, a Donje Bukovice Kistanje. Ravni kotari prostiru se od Bukovice, Benkovca i Novigradskog mora na severu do tankog priobalnog pojasa od Zadra do Skradina (ušće Krke) na jugu, odnosno od zaleđa Zadra na zapadu do zaleđa Skradina na istoku. Administrativno sedište je Benkovac.

Gledajući kroz prizmu istorije, Srbi i Hrvati i Srbi u Severnoj Dalmaciji su bili na istoj strani protiv okupatora. Pogotovu protiv Turske imperije. Ratni raspad Jugoslavije doveo do sukoba između lokalnih Srba i Hrvata na tom području. Većinsko srpsko stanovništvo iz Severne Dalmacije, sa Srbima iz ostatka

Hrvatske je 1990. godine formiralo svoju autonomiju i nepriznatu državu Republiku Srpsku Krajinu, na područjima sa većinskim srpskim stanovništvom i glavnim gradom Kninom. Veći deo Hrvata proteran je sa tog područja. Posle vojne akcije hrvatske vojske, pod nazivom „Oluja“, Republika Srpska Krajina je nestala sa političke mape. Gotovo celokupno srpsko stanovništvo sa tog područja je prognano, uključujući i ono sa područja Severne Dalmacije. Spaljena je većina kuća, naročito u srpskim selima. Ubijeno je više stotina civila.

Značajan deo kuća je obnovljen sredstvima Republike Hrvatske i uz međunarodnu pomoć, ali se na ovo područje vratilo tek oko jedna petina predratnog stanovništva, na žalost starije dobi. Zaleđe Severne Dalmacije je većim delom slabo naseljen, što sa ogromnim potencijalima za turizam, posebno ruralni predstavlja jednu od mogućnosti za brži povratak mlađeg stanovništva, ali i za pomirenje između Hrvata i Srba. Osim drevnih gradova poput Nina i Paga na ovom području su nacionalni parkovi Kornati, Paklenica, park prirode Velibit, ali i predivna morska obala sa brojnim spomenicima kulture. U zaleđu Severne Dalmacije nacionalni biseri prirodne lepote su kanjoni reke Zrmanje, Krupe, Krnjeze kao i brojni kulturni spomenici i autentična ruralna arhitektura i hrana. Među spomenicima kulture su verski objekti, kako katolički tako i pravoslavne crkve i manastiri.

Nacionalna i starosna struktura stanovnika Severne Dalmacije

Na području Zadarske županije, koja obuhvata najveći deo Severne Dalmacije, prema popisu iz 2011. godine živelo je 170.398 stanovnika. U administrativnom centru županije Zadru, sa okolnim naseljima, živelo je 75.082 stanovnika, a u samom gradu živelo 70.674 stanovnika.¹ To znači da u ostatku županije, u manjim gradovima i ruralnim područjima živi oko 95.316 stanovnika. Zadar je peti grad po veličini u Hrvatskoj, nakon Zagreba, Splita, Rijeke i Osijeka.

Deset godina pre toga, 2001. godine, Zadar sa okolinom je imao 72.718 stanovnika, a sam grad 69.556 žitelja.

Pre početka ratnih sukoba 1991. godine Zadar je imao 80.355, a sam grad 76.343 stanovnika.

Prema nacionalnoj strukturi u Zadru je po podacima popisa iz 1991. godine živelo 58.534 Hrvata, odnosno 76,67%, 10.958 Srba, odnosno 14,35%, dok je Jugoslovena bilo 1.728, odnosno 2,26%, dok su ostale nacionalnosti su u zbiru imale 6,72%. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine nacionalna struktura se dramatično izmenila. U Zadru je popisne godine živelo 92,8% Hrvata i samo 3,3 % Srba, dok su preostali činili 3,9%. Srbi su posle otpočinjanja ratnih sukoba na tom području činili 14,35% a kraj ratnih sukoba taj broj se sveo na 3,3%.

Sa preko 15% Srba u celoj Severnoj Dalmaciji, pre ratnih sukoba 90-tih godina, danas je njihov broj pao ispod 5%.

¹ „[Popisane osobe, kućanstva i stambene jedinice, prvi rezultati popisa 2011.](#)”. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Arhivirano iz [originala](#) na datum 01. 06. 2012. Pristupljeno 28. 08. 2012.

Nacionalna struktura stanovništva na području Severne Dalmacije značajno se promenila u periodu od 1991. do 2001. godine. Ovo se posebno odnosi na krajeve gde su Srbi činili većinu, kao što su područja Bukovice i Ravnih Kotara. Broj Srba smanjen je u opštinama sa srpskom većinom za oko 80% usled progona u vojnoj akciji "Oluja". Većina ih se naselila u Srbiji, deo u Bosni i Hercegovini (Republika Srpska) dok se deo iselio u zemlje Zapadne Evrope, SAD i Australiju. I starosna struktura je promenjena, jer povratnici, uglavnom, pripadaju starijoj starosnoj strukturi. Medijalna starost Srba u Hrvatskoj je 57 godina, dok je medijalna starost građana hrvatske nacionalnosti u Hrvatskoj 41 godina.² Nakon progona srpskog stanovništva 1995. godine značajniji povratak desio se tek nakon 2000. godine, ali se do danas trajno vratila oko 1/5 izbeglog stanovništva. Deo stanovništva na tom području živi povremeno, uglavnom tokom letnjih meseci.

Primeri za to su dve opštine: Benkovac i Obrovac, koje se nalaze u Severnoj Dalmaciji i koje su po broju stanovnika, uz Biograd na moru, tradicionalno bile iza Zadra.

Benkovac i Obrovac su primeri opština u kojima je većinsko stanovništvo bilo srpske nacionalnosti. Benkovac je 1991. godine imao 26.255 stanovnika, od toga 16.583 Srba, a Hrvata 9.040. Nakon vojne akcije "Oluja" 1995. godine u benkovačkoj opštini gotovo da nije ostalo ni jednog stanovnika koji je Srbin. Na na popisu 2001. godine, zbog povratka manjeg broja Srba, od ukupnog broja stanovnika koji je iznosio 9.786 stanovnika, svega je 730 Srba, dok je Hrvata 8.845. Nakon, ne tako uspešnog programa povratka, 2011. godine u benkovačkoj opštini živelo je ukupno 11.026 stanovnika, od toga 1.519 Srba, a 9.359 pripadnika hrvatske nacionalnosti. Iz ovih podataka je više nego jasno da se u benkovačku opštinu vratilo tek 9,1 % srpskog stanovništva. Nešto bolja statistička strana povratka je u obrovačkoj opštini. Na popisu 1991. godine u obrovačkoj opštini živelo je 9.069 stanovnika, od toga 6.981 srpske i 1.913 hrvatske nacionalnosti. Nakon akcije "Oluja" 1995. na prvom popisu 2001. godine "ozvaničen" je egzodus, pa je na tom području te godine živelo svega 3.387 stanovnika, od toga 2.844 Hrvata i svega 435 Srba. Povratak je učinio da 2011. godine u obrovačkoj opštini živi 4.323 stanovnika, od toga 2.841 Hrvata i 1359 Srba.³ Vratilo se 19,4% prognanog srpskog stanovništva. Na primeru benkovačke i obrovačke opštine vidljive su posledice prinudnog iseljavanja srpskog stanovništva. struktura je promenjena pa je srpsko stanovništvo od većinskog postalo manjinsko.

"Prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva 2011. godine, u gradu Obrovcu živelo je 4.322 stanovnika, što je manje od polovine stanovnika koji su tu živeli 1991. godine (9.069)".⁴ U periodu 1991. - 2001. godina u deset naselja ove opštine izgubljeno je 80% stanovništva, a među njima je u šest naselja iseljeno je više od 90% stanovništva. Hrvatsko manjinsko stanovništvo prognano do 1995. godine se većim delom vratilo, ali je većinsko srpsko stanovništvo i dalje bilo proterano, dok se vratio zanemarljivo mali broj. Do popisa 2011. godine manje od 20% prognanih Srba se vratilo u svoje kuće. Stanje se nije promenilo na bolje ni nakon ovog popisa. Medijalna starost u naseljima obrovačke opštine 2001. godine je bila vrlo nepovoljna i iznosila je 55 godina. U periodu od 1991. do 2001. godine najviše žitelja se odlučilo na povratak, iz Bosne i Hercegovine (202 lica), i to u razdoblju 1996. - 2001. godine. Jedan deo je izbegao

² Đurđev B., Livada S., Arsenović D. (2014). The disappearance of Serbs in Croatia, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 148, 583-591.

³ Berber M., Grbić B., Pavkov S. (2008) Promene udela stanovništva hrvatske i srpske nacionalne pripadnosti u Republici Hrvatskoj po gradovima i opštinama na osnovu rezultata popisa iz 1991. i 2001. godine. Stanovništvo, 46 (2), 23-62.

⁴ Mrđen S., (2019) Promjene u demografskoj slici obrovačkog kraja nakon 1991., Zbornik radova Srpsko – hrvatski odnosi, izbeglištvo i ideologije kao faktori izgradnje identiteta, sa naučnog skupa u Golubiću, obrovačkom

je u Hrvatsku u vreme rata u BiH, s tim da je Hrvatska bila na putu njihovog odlaska u Evropu⁵ 2002.), dok se drugi deo trajno naselio u Hrvatsku. Vlada Republike Hrvatske je podsticala naseljavanje "na područja od posebne državne skrbi", kojem je pripadao Obrovac. To su područja bivše Republike Srpske Krajine. Kao ilustraciju depopulacije nakon ratnih godina iznosimo podatak da obrovačka opština, ima 353 km², s gustoćom neseljenosti od samo 12 st/km². Ova teritorija je znatno veća od nekih malih država: 5 puta veća od San Marina, dvostruko veća od Linhenštajna, kao i od Maldiva, koji imaju 298 km².

Na osnovu ovih podataka može se zaključiti da osim Zadra i okoline, ostali deo Severne Dalmacije (Bukovica i Ravni Kotari) retko naseljen, da je broj Srba znatno smanjen, kao i da je starosna struktura veoma nepovoljna.

Međunacionalni odnosi nakon ratnih sukoba do 1995. godine

Međunacionalne odnose na bilo kojoj teritoriji teško je opisati statističkim podacima. Prvi period nakon proterivanja srpskog stanovništva 1995. godine karakteriše uništavanje njihove imovine, pa je na području Severne Dalmacije spaljeno više od 80% njihovih kuća u ruralnim sredinama. U urbanim sredinama: Zadru, Benkovcu, Obrovcu, ali i turističkim mestima poput Karina njihove kuće i stanove zauzimali su Hrvati. Sistematsko uništavanje imovine bilo je prisutno tokom akcije "Oluja", avgusta 1995. godine. Tokom postojanja Republike Srpske Krajine gotovo identično se dogodilo sa kućama i imovinom Hrvata, koji su izbegli van granica RSK. Njihovi domovi su uglavnom spaljeni, a imovina opljačkana i uništena. To znači da je nakon završetka ratnih sukoba 1995. godine područje Severne Dalmacije, koje obuhvata Bukovica i Ravni Kotari bilo spaljeno, ne uzimajući u obzir gradove Benkovac i Obrovac i turistička mesta uz obalu, u kojima su kuće bile nezakonito zauzete od onih koji nisu njihovi vlasnici.

Proces obnove, prvo kuća hrvatskih povratnika, pa posle toga i srpskih povratnika teče i danas. Obnovljeno je, po nekim procenama oko 70% uništenog stambenog fonda. Obnovljene su i kuće Srba, koji ne žive stalno u njima već dolaze nekoliko puta godišnje u njih, te ih sada koriste kao vikendice.

Prema podacima UHCR od 1995. godine Hrvatska je obnovila 149.082 porodičnih kuća od kojih 35% čine kuće hrvatskih Srba povratnika. Kuće se obnavljaju na osnovu Zakon o obnovi.⁶ Ukupno 772 zahteva za obnovu se nalazi u procedure, dok se njih 500 nalazi u drugostepenom postupku, postupajući po žalbi vlasnika. Od 19.280 privatnih kuća koje su bile zauzete, gotovo sve (19.271) su vraćene u posjed povratnika i raseljenih osoba.⁷ Problem su stanovi u gradovima, koji nisu vraćeni prethodnim vlasnicima, već se za njih grade novi stanovi, ali taj proces ide veoma sporo. Deo Srba za obnovu svojih kuća čeka u programu "stambenog zbrinjavanja", ali taj program je u oskudici sa sredstvima te se proces odvija veoma sporo.

Obnova stambenog fonda je dovela do toga da u periodu godišnjih odmora na tom području boravi 50% bivših stanovnika i njihovih potomaka. Neki su od njih su se rodili u izbeglištvu, te je to sada mladi ljudi od 26 godina i mlađi, koji ne pamte ratne sukobe, ali koji o njima slušaju od svojih roditelja.

⁵ Lajić, I (2002): Hrvatske migracije početkom 21. Stoljeća, Migracijske i etičke teme, (18), 2-3, 135-149

⁶ Zakon o obnovi, Narodne novine 24/96, 54/96, 57/00, 38/09, 45/11, 51/13, 98/19

⁷ www.uhcr.org UNHCR Hrvatske, pristupljeno 17.04.2021.

Pozitivno je što je na ovom području obnovljena infrastruktura: putevi, mreža električne energije je u samom finišu, a započet je i proces izgradnje vodovodne mreže, u mestima koji je nisu imali pre ratnih sukoba. Neki infrastrukturni objekti su i dalje razrušeni ili zapušteni, poput škola u manjim mestima, u kojima sada ili nema dece ili ona putuju u školu u susedna mesta. Slično je sa zadružnim domovima i domovima kulture.

U prvim posleratnim mesecima bilo je ubistava ljudi koji su ostali da žive u svojim kućama, a uništen je celokupan stočni fond. Najveći deo stanovništva Bukovice, a i Ravnih Kotara bavio se stočarstvom. Kako je vreme prolazilo incidenata na nacionalnoj osnovi bilo je sve manje, a ubistava i fizičkih napada po nacionalnoj osnovi više nema. Poslednje ubistvo, za koje se sumnja da je imalo nacionalističke motive, desilo se 2005. godine u mestu Karin, kada je ubijen 81-godišnji Srbin Dušan Vidić. Ubice do danas nisu otkrivene, iako je reč o svirepom ubistvu.⁸

Još uvek se, istina sporadično, ispisuju se grafiti uvredljive sadržine prema Srbima i govor mržnje na pojedinim medijima i društvenim mrežama. Ali moglo bi se reći da je sve više dominira duh predratni suživot. Čak se opet zaključuju mešoviti brakovi. U biznisu zajedno rade Hrvati i Srbi, sede u istim kafićima, međusobno se pozdravljaju i druže. Deca idu u iste vrtiće i škole. U opštini Obrovac već duže vreme je na vlasti koalicija HDZ i SDSS, hrvatske i srpske stranke, što je sada slučaj i na državnom nivou.

Kulturno nasleđe kao potencijal za razvoj ruralnog turizma na području Severne Dalmacije

Na području Severne Dalmacije postoji bogato kulturno nasleđe kao potencijal za razvoj ruralnog turizma. Obilje crkvenih objekata, antička i druga utvrđenja, autentična dalmatinska arhitektura, suvozidi, stari mlinovi, kameni mostovi, spomenici na starim grobljima i drugo, svedoče o istoriji na ovim prostorima.

Na području Bukovice i Ravnih Kotara ima više od trideset objekata značajne istorijske vrednosti. To su: Kaštel Benković - Benkovac; rimokatolička crkva sv. Ante, Benkovac; pravoslavna crkva sv. Jovana, Benkovac; grobnica Meštrović, Benkovac; pravoslavna crkva Simona Monaha - Gornja Jagodnja; pravoslavna crkva sv. Kuzmana i Damjana, Polača; Crkvina, ostaci srednjovekovne crkve u Šopot, Kaštel u Perušiću benkovačkom; rimokatolička crkva sv. Jurja i rimokatolička crkva Uznesenja sv. Marije u Perušiću. pravoslavna crkva sv. Petke u Kolarini, napušteno i razoreno liburnsko i rimsko naselje Asseria kod sela Podgrađa i Bukovića sa rimokatoličkom crkvom sv. Duha gde je ranije bio rimski forum; srednjovekovni grad Vrana; han Jusufa Maškovića u Vrani; rimokatolička crkva sv. Ivana Krstitelja u Banjevcima; rimokatolička crkva sv. Petra u Morpolači; rimokatolička crkva sv. Mihovila u Vukšiću, utvrđenje Kličevica; pravoslavna crkva sv. Nilkole u Kuli Atlagića, rimokatolička crkva sv. Petra u Kuli Atlagića, dve rimokatoličke crkve sv. Marije i crkva sv. Jerolima u selu Korlat, ostaci liburnsko i rimskog naselja Nadin (Nadinum), rimokatoličke crkve sv. Luke i sv. Marije u Škabrnji, pravoslavna crkva sv. Georgija, Biljane Gornje, Kula Stojana Jankovića u Islamu Grčkom, rimokatolička crkva sv. Martina u Pridrazi, ostaci utvrđenja koju su gradili Iliri, Slaveni, Osmanlije i Mlečani u Karinu Donjem, franjevački samostan u Karinu Donjem, pravoslavna crkva sv. Kirika i Julite u Karinu Donjem, pravoslavna crkva sv.

⁸ <https://www.blic.rs/vesti/svet/srbin-zaklan-kao-upozorenje-ostalima/xeflzlz>

Prepodobnog Lazara u Brgudu, tvrđava Kurjakovića u Obrovcu, rimokatolička crkva sv. Josipa u Obrovcu, pravoslavna crkva sv. Trojice u Obrovcu, ostaci Benediktinskog samostana sv. Jurja Koprivskog u Obrovcu; Arheološko nalazište liburnsko – rimskog naselja Cvijina gradina u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jerolima u Jasenicama, pravoslavna crkva sv. Georgija u Žegararu (Kaštel Žegarski), rimokatolička crkva sv. Frane u Podpragu, rimokatolička crkva sv. Jurja u Rovanjskoj, pravoslavna crkva Rođenja Bogorodice u Bilišanima, pravoslavna crkva sv. Jovana u Bilišanima, tvrđava Stari Obrovac i Klisina u Bilišanima, rimokatolička crkva sv. Kuzme i Damjana u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jurja u Kruševu, rimokatolička crkva sv. Jurja na groblju u Kruševu, srednjovekovno utvrđenje u Zelengradu, crkva sv. Ilije u Parčićima (kroz istoriju je u njoj služili rimokatolici i pravoslavci), rimokatolička crkva sv. Ivana u Medviđi, sa srednjovekovnim grobljem sa stećcima, pravoslavni manastir Krupa, Kudin most u Golubiću, obrovačkom⁹. Pored pobrojane kulturne baštine značajan je i rimski zid iz I veka, koji je razdvajao dve liburnske peregrinske zajednice, a nalazi se u blizini centra sela Golubića, obrovačkog.¹⁰ Tu su i stari mlinovi na rekama Krupa¹¹ i Zrmanja u kojima su se mlele žitarice. Neki od njih su još uvek u funkciji. Vredna pomena je i spomenik građevniške baštine “Majstorska cesta”, kameni put preko Velebita, svečano otvorena 1832. godine, a koji povezuje Liku i Dalmaciju.¹²

Mimo kulturnog nasleđa u ruralnom području Sjeverne Dalmacije i manjim urbanim centrima u Zadru, centru ove regije, sačuvani su brojni spomenici kulture. Najudaljenija tačka u Severnoj Dalmaciji nema veću udaljenost od Zadra od 75 kilometara, pa turisti lako mogu da boraveći u ruralnim delovima Severne Dalmacije posete i Zadar. Crkva Svetog Donata iz IX veka, sagrađena na ostacima rimskog foruma, najpoznatiji je spomenik i simbol grada Zadra, ujedno i najpoznatija monumentalna građevina u Hrvatskoj iz ranog srednjeg veka. Forum u Zadru ispod temelja crkve Sv. Donata i biskupske palate proteže se pločnik glavnog trga iz rimskih vremena - Forum. Počeci mu sežu u I vek pre Hrista. Sa tri strane Forum je bio opkoljen monumentalnim tremom kojeg su krasile akantusove vitice, girlande i maskeroni. Kalelarga ili Široka ulica je glavna i najpoznatija zadarska ulica, koja se proteže u smeru istok-zapad od Narodnog trga do Foruma. U Drugom svetskom ratu su uništene gotovo sve zgrade u ulici, te je ona obnovljena u modernističkom stilu, zadržavajući samo osnovni smer. Portal Katedrale Sv. Stošije (Sv. Anastasije) zadarsku katedralu posvećenu Sv. Stošiji ukrašava izvan na pročelju ruža te na zabatu glavne lađe manja gotička ruža, naknadno umetnuta. Portali imaju karakterističan romanički oblik, danas unutrašnjost katedrale pokazuje svu svoju monumentalnost (glavna lađa je triput šira od sporednih). Zvonik katedrale koji danas dominira Zadrom, započet je još u kasnom srednjem veku, da bi ga tek 1892. dovršio engleski arhitekta Tomas Džekson po uzoru na zvonik rapske katedrale.

Crkva Sv. Krševana — apsida Trobrodna bazilika sa tri bogato ukrašene polukružne apside pripadala je muškom benediktinskom samostanu. Sagrađena je u romaničkom stilu i posvećena 1175, a ime je dobila po Sv. Krševanu mučeniku, zaštitniku grada Zadra.

⁹ Bukovica i Ravni kotari/vodič kroz kulturnu baštinu, 2013, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.

¹⁰ Šime Vrkić, Novi nalaz međaškog zida u Golubiću kod Obrovca, *Archaeologia Adriatica*, Vol. 8 No. 1, 2014.

¹¹ Veselinović J., Demirović D., Tomaš – Šimin M., *Mlinovi na rijeci Krupi*, monografija, 2017.

¹² Maraton test: Moto guzzi stelvio 1200 - Majstorska cesta - Test - Motorevija Danijel Puljek, 25. siječnja 2009. Pristupljeno 18.04.2021..

Gradske zidine. Monumentalna Kopnena vrata (Porta teraferma) Mikelea Sanmikelija iz 1543. godine u luci Foša. Sačuvani su ostaci iz rimskog doba, iz srednjeg veka te najviše iz 16. veka. Uz bedeme se nalazi srednjovekovna „Kapetanova kula“. Prema luci, blizu crkve Sv. Krševana nalaze se Lučka vrata iz 1573.

Morske orgulje. Značajan arhitektonski objekat u obliku morskih orgulja. Svakako neobično ime odražava i realizaciju nesvakidašnje i originalne ideje. Za razliku od običnih orgulja koje se pogone mehovima ili vazdušnim pumpama, ovima energiju daje more, odnosno njegovi talasi. Kad nema energije odnosno talasa, nema ni zvuka ili melodije. Moglo bi se reći da sama priroda diriguje i izvodi sopstvenu muziku. To bi mogao da bude razlog da ovo mesto dobije kultno obeležje.

Među kulturnom baštinom u Severnoj Dalmaciji značajno mesto zauzimaju verski objekti. Da bi se verski turizam uspešno razvio na ovom području i da bi se formirala kvalitetna turistička ponuda, neophodna je saradnja verskih zajednica, kulturnih institucija i turističkog sektora. S obzirom da ove tri strane imaju različite uloge (širenje vere, opšta dobrobit zajednice i stvaranje profita), neophodno je utvrditi na koji način i u kojoj meri će se koristiti verski sadržaji na ovom području. Turistike organizacije Severne Dalmacije trebale bi da rade na propagiranju i unapređenju verskog turizma i privrednih interesa pravnih i fizičkih lica koja bi pružala ugostiteljske i druge turističke usluge verskim turistima. Postojeće ljudske resurse u turizmu potrebno je dodatno obrazovati za potrebe selektivnih oblika turizma, kroz različite treninge, seminare i sl., što je od ključnog značaja kada je reč o verskom turizmu.¹³

Prirodni potencijali razvoja ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji

Severna Dalmacija ima većinu potencijala koja bi jedna turistička regija mogla da ima. Tri topla mora: Jadransko, Karinsko i Novigradsko. Karinsko i Novigradsko more su manje površine, zavučeni u kopno, pa više liče na fjordove. Karinsko je pliće i raspolaže lekovitim blatom. Na severu Sjeverne Dalmacije je parkprirode, planina Velebit, na koji se nadovezuje nacionalni park Paklenica. Na području Severne Dalmacije su reka Zrmanja, koja ima impozantan kanjon i vodopade, a uliva se u Jadransko more, kao i reka Krupa i par manjih rečica sa predivnim kanjonima, poput reke Krnjeze, koja se uliva u Krupu. Na ovoj reci je Kudin most, redak primerak kulturne baštine tog tipa. Iako ne pripada teritorijalno Severnoj Dalmaciji, nacionalni park Krka je na samoj granici sa ovom regijom.

Morska obala se proteže od Starigrada do Rogoznice kod Šibenika. Ostrva u Severnoj Dalmaciji su Ugljan, Pašman, Molat, Dugi otok i Kornati. Najveći broj turista koji je 2019. godine boravio u Zadarskoj županiji odmarao se na morskoj obali, ali deo njih boravio je i u zaleđu, u rurarnim područjima Severne Dalmacije.

Nacionalni park Kornati čini veći deo grupe ostrva Kornati u Severnoj Dalmaciji, južno od Zadra. Nacionalnim parkom je proglašen 1980. godine, kada je i stavljen pod zaštitu. Ukupna površina parka je oko 220 km² a sastoji se od 89[1] otoka, otočića i grebena. Od površine parka, samo četvrtina je kopno, dok je preostali deo morski ekosistem. Park obiluje prirodnim i kulturnim posebnostima. Strme litice

¹³ Demirović D., Veselinović J., Značaj verskih objekata za razvoj turizma u obrovačkom kraju, Međunarodni naučni skup, Srpsko – hrvatski odnosi u 20 veku, izbeglice I manjine suočene sa izazovima identiteta i ekonomije”, 2017 , Golubić Obrovački

'krune' kornatskih ostrva okrenute prema otvorenom moru najpopularniji su fenomen ovog parka. One su i staništa retkih biljnih i životinjskih vrsta.

Velebit ili velebitski masiv je najduža (145 km) planina u Republici Hrvatskoj, širine od 10 do 30 km. zauzima površinu oko 2200 km², a najviši vrh, Vaganski vrh je visok 1.757m.¹⁴ Sjevernoj Dalmaciji pripadaju Južni i Južnoistočni Velebit, sa nacionalnim parkom Paklenica. Južni Velebit, završava na prijevoju Mali Alan, na starom putu koja spaja Obrovac i Lovinač. Dužine je oko 46 km, a najmanje širine oko 10 km.. Jugoistočni Velebit, započinje na istom prijevoju, a završava uz kanjon rijeke Zrmanje. Dužine je oko 40 km. Najpoznatija biljna endemska vrsta je velebitska degenija (*Degenia velebitica*) iz porodice krstašica, prikazana na naličju novčića od 50 lipa (prvi ju je opisao i klasifikovao botaničar Arpad Degen i po njemu je dobila ime). Na Velebitu se nalaze brojni speleoški objekti. Za planinare je na Velebitu uređeno mnogo markiranih staza i puteva, koji uzdužno i poprečno povezuju okolna mjesta i planinarske domove na planini. Ceo Velebit je park prirode i o njemu brine Park prirode Velebit najveće je i najsloženije zaštićeno područje u Republici Hrvatskoj. Obuhvata površinu od 2200 km². Proteže se od prevoja Vratnik na severozapadu do kanjona Zrmanje na jugoistoku u dužini od 145 km. Sa zapadne strane graniči s Jadranskim morem, a s kopnene strane okružuju ga Gacko, Ličko i Gračačko polje s rijekama Gacka, Lika i Otuča. ¹⁵ Nacionalni park Paklenica predstavlja najinteresantniji deo Velebita, sa oštrim stenama i usecima. UNESCO-ov lokalitet prašume i bukove šume ima dva kanjona, a karakterišu ga specifična geologija i krš, prirodne šume crnog bora, šume bukve, planinski travnjaci, divljina. Ima više od 1.000 biljnih vrsta i podvrsta od čega više od 80 endem, 59 vrsta sisavaca, od čega 24 vrste šišmiša, 260 vrsta ptica, 25 vrsta gmazova, 6 vrsta vodozemaca, 85 vrsta danjih leptira.¹⁶ Sedište Nacionalnog parka je u primorskom gradiću Starigradu. Zrmanja je reka u severnoj Dalmaciji. Duga je 69 km, sa slivom površine 907 km².¹⁷ Izvire ispod planine Poštak u južnom delu Like, protiče kroz Dalmaciju u podnožju Velebita i uliva se u Novigradsko more 12 km od Obrovca. Ispod Jankovića buka Zrmanja je plovna. Pre toga ima nekoliko vodopada: *Visoki buk, Berberov buk, Devića buk, Šupkov buk i na kraju Jankovića buk*. Nizvodno od Obrovca se proširuje, a na ušću u Novigradsko more, široka je 300 m. *Novigradsko ždrilo*, uski tesnac koji spaja Novigradsko more sa otvorenim morem, u stvari je dolina Zrmanje potopljena tektonskim pokretima i pretvorena u moreuz. U kanjonu reke Zrmanje je gradić Obrovac, sa tvrđavom. Reka Krupa, izvire u istoimenom selu Krupa. Protiče pored manastira Krupa, koji je sagrađen 1317. godine, probija se kroz strmi kanjoj ili u zadivljujućem kanjonu utiče u Zrmanju i zajedno "putuju" do mora. Na njoj se nalaze tri mosta, jedan u blizini izvora, drugi kameni most kod manastira Krupa, dok je treći najinpresivniji Kudin most duboko u kanjonu, pre uticanja u reku Krupu. Na reci je više vodopada, a izgrađeno je i nekoliko građevinskih autentičnih mlinova za žitarice.

Turistički kapaciteti

¹⁴ „Velebit” ., Državni zavod za statistiku RH. Pristupljeno 18.04. 2021.

¹⁵ https://parksdinarides.org/me/park/park_prirode_velebit/, pristupljeno 17.04.2021.

¹⁶ https://www.np-paklenica.hr/images/brosure/paklenica%20hr_eng%2012+4%20web.pdf, pristupljeno 18.04.2021.

¹⁷ „Zrmanja” (PDF). Državni zavod za statistiku RH. Pristupljeno 18.04. 2021.

U Zadarskoj Županiji tokom 2019. godine je ostvareno rekordnih 15,1 miliona noćenja. Godina za koju imamo celovitije podatke je 2017. godina. Na ovom području ostvareno je 13.698.888 noćenja. Na području zaleđa, u opštini Obrovac ostvareno je 197.464 noćenja, odnosno 1,44 %, dok je u benkovačkoj opštini ostvareno 62.841 noćenja ili 0,46% ukupnih noćenja. Najveće učešće imaju Zadar, sa 15,11%, Biograd sa 14,41% i Pag sa 9,44%.¹⁸

Domaćinstva su imala najveći broj noćenja 5.651.722. Hoteli i turistička naselja ostvarila su 2.082.606, a kampovi 1.963.842 noćenja.

Uz kampove, Zadarska županija ima veliki udeo objekata u domaćinstvu u ukupnim smještajnim kapacitetima. Najveće ostvarenje u ovoj vrsti smještaja je u TZ Zadar sa skoro milijun noćenja, TZ Vir s 593.000 noćenja. Slijedi TZ Pag s preko 405.000 noćenja, TZ Pakoštane s 307.000 noćenja, TZ Biograd 304.000 noćenja, TZ Sv. Filip i Jakov 279.000 noćenja. TZ Nin i TZ Starigrad imaju 232.000 noćenja, TZ Bibinje 222.000 noćenja, TZ Privlaka 221.000 noćenja dok je TZ Sukošan ostvario 213.000 noćenja.

Plovni objekti su imali 668.815 noćenja. Odmarališta i hosteli imali su zajedno 94.513 noćenja. Međutim, na ovom području značajni su nekomercijalni smještaji, odnosno vikend kuće, koje su ostvarile 3.738.162 noćenja.

Obrovac je iste 2017. godine imao 79.017 noćenja u domaćinstvima, a Benkovac 19.524. U kampovima je u Obrovcu su smeštena 4.483 gosta, a u Benkovcu 2.371. Obrovac i Benkovac te godine nisu imali hotelske smještaje. Hotel "Kanjon Zrmanje" i "Aseria" u Benkovcu su dugi niz godina zatvoreni. Ova mesta imaju značajan broj nekomercijalnih noćenja, odnosno smještaja u vikendicama, Obrovac čak 113.964, a Benkovac 40.946.

Najveći postotak 45,64% ostvaruje se u objektima u domaćinstvu, slijede hoteli i turistička naselja s 22,59%, kampovi 16,09%, nekomercijalni smještaj 7,64%, plovni objekti 5,54 te odmarališta 2,49%. Također smo usporedili broj dolazaka po vrstama smještaja u 2017. godine i 2016. godini. Najveći rast od 20% je u objektima u domaćinstvu, hoteli/turistička naselja i kampovi imaju rast od 8%, odmarališta i hosteli 2%. Plovni objekti imaju 13% manje dolazaka. Minus je uzrokovala različita metodologija, odnosno inkorporiranje e-Crew sustava u e-Visitor.¹⁹

Domaća ishrana kao komparativna prednost Severne Dalmacije

Ishrana u Sjevernoj Dalmaciji je spoj mediteranske kuhinje, koja ima antičke elemente, ali istovremeno sa elementima orijentalne i zapadnjačke kuhinje. U ruralnim područjima Severne Dalmacije još se može naći domaća hrana, koja je ekološka a sprema na tradicionalni način. Hleb se priprema od brašna samlevenog u seoskim mlinovima. Od samlevenog zrna pšenice, kukuruza, ječma, prosa, raži ili njihove mešavine se peče hleb ispod peke. Pripremaju se domaći proizvodi cicvara i presnac. Od kukuruznog brašna pravi se

¹⁸ eVisitor i e Crew, pristupljeno 17.04.2011.

¹⁹ Statistička analiza turističkog prometa u 2017. Godine, Turistička zajednica Zadarske županije, https://www.zadar.hr/datastore/filestore/10/Analiza-statistike-2017_2.pdf, pristupljeno 20.04.2021.

pula (kačamak, kulja, žganci).²⁰ U ishrani se koriste proizvodi od kozijeg mleka i mesa. Naročito je cenjen koziji sir. U ishrani se priprema domaća blitva, odnosno zeleno povrće. Poznata je dalmatinska pršuta, ali i brojni riblji specijaliteti. Severna Dalmacija obiluje raznim voćem. Ono se može kupiti na pijacama. Naročito su popularne sušene smokve kojih ima tokom cele godine. Masline i maslinovo ulje su redovno na trpezi. Jela se spremaju uglavnom ispod peke, kuvanjem ili pečenjem na gradelama. Nadaleko su poznata dalmatinska vina, kao i rakije i likeri. Područja bliže obali forsiraju riblje specijalitete dok unutrašnjost Severne Dalmacije više poznata po domaćoj hrani zasnovanoj na mesu, krompiru, blitvi, pršutu, sirevima i drugim tradicionalnim jelima. Na ovom području u seoskim kućama mogu se kupiti navedeni domaći proizvodi. Na većini tog područja voda u rekama je ispravna za piće obzirom da u blizini nema industrijskih pogona i zagađenja. Uz reke često ima divljeg voća, koje je ukusno, a prednjače drenjine, kupine, lešnici, bademi, orasi, murve i jabuke... U prirodi se mogu ubrati i jagode, kao i zeleno povrće, poput šparoga. Ovaj deo Dalmacije je bogat lekovitim biljem kog ima na svakom koraku.

Severna Dalmacija je poznata po pčelarstvu i po vrlo kvalitetnom medu... Naročito medu od: smilja (*Helichrysum italicum* /Roth/ G. Don), gospine trave (*Hypericum perforatum* L.), ružmarina (*Rosmarinus officinalis* L.), muškatne kadulje (*Salvia sclarea* L.), kadulje (*Salvia officinalis* L.), vriska (*Satureja montana* L.) te divizme (*Verbascum thapsus* L.).²¹

Poznata su izuzetno kvalitetna domaća vina, kako crna, tako i bela i rakije i liker, obzirom da se obnavljaju vinogradi, koji su u ratnim sukobima bili zapušteni.

Narodni običaji i folklor

Narodni običaji mogu se videti na tradicionalnim manifestacijama koja se održavaju u ovom kraju. Gotovo svako veće mesto ima jedan dan u nedelji kada je "sajmeni" dan i kada je na lokalnim pijacama više ljudi, a na njima se tog dana nađe više domaćih proizvoda, uključujući i proizvodnje domaće radinosti. U Obrovcu je to četvrtak, a Benkovac ima tradicionalni sajam svakog 10-og u mesecu. U Benkovcu se tada okupi i više hiljada ljudi. Slične manifestacije održavaju se od vremena Marije Terezije, a sa fiksnim danom u mesecu tradicija je duga više od 100 godina. Benkovac i Obrovac imaju zavičajne muzeje sa bogatom arheološkom i etnološkom zbirkom, uključujući i narodnu nošnju stanovnika Ravnih Kotara i Bukovice. Grad Zadar ima desetak muzeja i više muzejskih zbirki, a najznačajni su: Narodni muzej sa 100.000 predmeta, Arheološki muzej, Stalna postavka crkvene umetnosti "Zlato i srebro Zadra" i Muzej antičkog stakla. Starigrad ima muzej Winetou, a Biograd ima zavičajni muzej. Muzejske zbirke postoje i u okviru pojedinih verskih objekata, kao što je veoma bogata zbirka u okviru muzeja manastira Krupe. Pored vrednih ikona tamo se nalaze turski fermani, kao i bogoslužne posude.

²⁰ Njegovan, Z. Veselinović, J., Tradicionalna ishrana seoskog stanovništva u Obrovačkoj Bukovici, Zbornik radova sa naučnog skupa: Srpsko – hrvatski odnosi u 20 veku, izbeglice i manjine suočene sa izazovima identiteta i ekonomije", 2017., Golubić Obrovački

²¹ Jukić, Jerko, Samoniklo ljekovito i aromatično bilje Dalmacije (Wild Medicinal and Aromatic Plants in Dalmatia), CROSBID: 643170, pristupljeno 25.04.2021.

Zanimljive su i narodne nošnje naroda koji ovde živi, kako hrvatskog, tako i srpskog naroda.

Na ruralnom području ovog dela Dalmacije snimani su brojni filmovi i serije. Zbog interesantnog ambijenta, na obrovačkom području i području Starigrada snimani su "evropski" vestern filmovi Winetu, po piscu Karlu Maju, američko – britanska ratna serija Strike Back, ali i brojni drugi strani filmovi, kao i filmovi iz regiona: Vreme čuda, Braća po materi, Parada... Veliki režiser Alfred Hitchcock (Hičkok) izjavio je boraveći u Sjevernoj Dalmaciji kako je "zalazak sunca u Zadru najlepši na svetu te neuporedivo lepši od onog u Key Westu na Floridi".

Na području Severne Dalmacije postoji više od sto udruženja koje čuvaju tradiciju tog kraja. Samo na području Obrovca deluju: kulturno-umjetničko društvo "Zrmanja" (Obrovac), Udruga za povijest, suradnju i pomirenje (Golubić), Obrovačko kulturno ljetovanje (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo Ruža Hrvatska (Gornji Karin), Udruga za kulturu "Prvi korak" (Obrovac), Boćarski klub "Kruševo" (Kruševo), Udruga žena "Kamenica" (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo "Tradicija" (Bogatnik), Kulturnoumjetničko društvo "Žegar" (Bogatnik), Udruga za promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva "Zrmanja" Obrovac, Zavičajno udruženje "Žegar u srcu", koja se bave očuvanjem tradicije tog kraja. Svako od ovih udruženja, kao i udruženja širom ovog dela Dalmacije, mogu značajno doprineti obogaćenju turističkom ponudi.

Smernice za razvoj ruralnog turizma na području Severne Dalmacije

Razvoju ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji treba da bude zasnovano na strateškom planiranju. Nužno je da se u ovakav poduhvat moraju uključiti lokalne zajednice, opštine, gradovi, županije, ali i država Hrvatska, zbog značaja za razvoj ovog u većem delu "područja posebne državne skrvi", koje karakteriše nizak stepen razvoja i nepovoljne demografske situacije. U planiranje treba da se uključe kako lokalne tako i organizacije na državnom nivou, zbog značaja za opstanak i povratak Srba na to područje. Interes za to bi trebalo da ima i matična država Srbija, u okviru brige za Srbe u regionu. Imajući u vidu saniranje posledica ratnih sukoba tome bi trebala da posveti pažnju i Evropska unija.

Ipak, proces strateškog planiranja mora da sprovodi izabrano rukovodstvo lokalne zajednice i pritom da utvrdi elemente strateškog plana i upravljanja. Imajući to na umu, mora se uzeti u obzir da proces treba prilagoditi lokalnom nivou u svim bitnim aspektima: tehnički, politički i kulturološki. To se naročito odnosi na sledeće: proces je potrebno prilagoditi specifičnim lokalnim uslovima i uvažiti mogućnost da postoji nedovoljno poznavanje koncepta procesa strateškog planiranja; takođe je potrebno razjasniti svu terminologiju vezanu za strateško planiranje; proces treba strukturirati tako da njegovi očekivani rezultati budu realni i ostvarivi, što znači da ostvarenje ciljeva, zadataka i rezultata bude moguće u okviru datih finansijskih ograničenja opštine.²²

Ruralni turizam se smatra jednim od odgovarajućih instrumenata za revitalizaciju ruralnih područja i obezbeđivanje njihove održive budućnosti kroz zadržavanje posla ili otvaranja novih radnih mesta,

²² Njegovan Zoran, Strateško planiranje na lokalnom nivou – projektni pristup ruralnoj transformaciji, zbornik radova "srpsko – hrvatski odnosi, znanjem do zaštite identiteta", Golubić, obrovački, 2015.

podrške poljoprivrednim gazdinstvima, očuvanja prirode, odnosno očuvanja seoskih zanata kao turističke atrakcije. Destinacije ruralnog turizma zasnivaju se na kompleksnom turističkom proizvodu, koji se sastoji od nekoliko parcijalnih proizvoda (smeštaj, transport, hrana, trgovina, atrakcije i drugo) i koji se kao takav nudi posetiocima (Roberts et al., 2003; Demonja, Ružić, 2010; Sidali, 2011) .²³ Ova činjenica upućuje na prostornu i funkcionalnu međuzavisnost turističkog centra Zadar i okolnih turističkih vrednosti, pravaca, lokaliteta i atrakcija. Od kada se na teritoriji Zadarske županije počeo razvijati turizam, javljale su se mnogobrojne dileme i problemi vezani za dualistički odnos intezivnog razvoja turističkog centra i stagnacije razvoja okolnog prostora. ²⁴ Razlozi i potrebe za razvojem ruralnog turističkog proizvoda u Severnoj Dalmaciji su mnogobrojni: turističko aktiviranje seoskih turističkih potencijala i kapaciteta; stvaranje novih usluga i proširenje ponude; adekvatnija turistička prezentacija; valorizacija kulturno-istorijskog nasleđa; zaštita i očuvanje prirodnih vrednosti; povećanje zadovoljstva gostiju stvaranjem novih atrakcija; razvoj materijalne baze turizma i povećanje investicija; povećavanje mogućnosti za zapošljavanje i porast životnog standarda; zaustavljanje migracija i očuvanje radno sposobnog stanovništva, i ravnomerniji razvoj na čitavoj teritoriji Zadarske županije. Jedan od dopunskih, ne manje važnih razloga je povratak izbeglog stanovništva i međunacionalno pomirenje.

Razvoj turizma u ruralnim područjima može da proizvede brojne pozitivne ekonomske i neekonomske efekte za sama agroturistička gazdinstva, ali i za celokupnu lokalnu zajednicu. Ruralni turizam može podstaći razvoj nedovoljno razvijenih područja, zapošljavanje većeg broja članova domaćinstva, ostvarivanje „nevidljivog izvoza“, plasman proizvoda domaće radinosti (vez, pletivo, narodne nošnje i sl.), a samim tim i očuvanje običaja i povratak starih zaboravljenih zanata, stvaranje mogućnosti za povratak stanovništva u ruralna područja i drugo. ²⁵ Osnova ruralnog turizma su tri elementa²⁶ - prostor, ljudi i proizvodi jer: - prostor bez ljudi ne može da bude održiv; ljudi bez prostora ili proizvoda imaju vrlo ograničene mogućnosti za uspeh, i proizvodi koji nisu zasnovani na karakteristikama prostora i iskustvima ljudi, ne mogu obezbediti razvoj lokalne zajednice.

Na osnovu predstavljenih resursa koji mogu poslužiti kao osnova za formiranje ruralnog turističkog proizvoda u Severnoj Dalmaciji, zaključuje se da akcenat treba staviti na prirodne kuriozite i elemente za rekreaciju. U tom smislu, neophodno je ponuditi aktivnosti poput planinarenja, pešačenja, vožnje bicikla, ribolova, raftinga, obilaska pećina i slično, što će posebno biti atraktivno za turiste koji vole da se bave sportskim aktivnostima na odmoru, ali i za sve one koji imaju razvijenu svest o očuvanju zdravlja i žele aktivan odmor. Da bi se pojedine aktivnosti realizovale, neophodno je obezbediti odgovarajući kvalitet infrastrukture – obeležene staze, dostupna oprema za planinarenje i gorska služba spašavanja u

²³ Roberts, L., Hall, D., Mitchell, M. (2003). *Rural Tourism and Recreation, Principles to practice*. London: Ashgate.
Demonja, D., Ružić, P. (2010). *Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima*. Samobor: Meridijani.

²⁴ Demirović D., Veselinović J., *Kreiranje ruralnog turističkog proizvoda u zadarskom zaleđu na primeru Golubića (Obrovačkog)*, zbornik radova sa naučnog skupa „Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, izbeglice, prognaanici i provratnici – izazov za savremenu Evropu i Zapadni Balkan“, 2016.

²⁵ Bošković, T. (2012). *Ekonomski efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije*. Škola biznisa, Broj 2/2012, str. 29-34.

²⁶ Dragulanescu, I.V., Drutu, M. (2012). *Rural Tourism for Local Economic Development*. *International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences*, Vol. 2(1), pp. 196-203.

slučaju nesrećnih slučajeva i slično. Naravno, za sve ove aktivnosti moraju postojati obučeni članovi lokalne zajednice. Jedna od aktivnosti koja može biti interesantna za sve segmente turista je branje lekovitog bilja i njegova prerada. Turisti bi mogli da se obuče kako da beru lekovito bilje i da posmatraju proces njegove prerade. Razvoj ruralnog turizma bi mogao da podstakne aktiviranje i očuvanje pojedinih starih zanata poput tkanja raznih predmeta od vune što bi doprinelo boljem položaju žena u ovim krajevima, a turistima pružio uvid u gotovo zaboravljene zanate i omogućilo im da ponesu neki od predmeta kući kao suvenir, ali i kao upotrebni predmet. Gastronomija, odnosno tradicionalna jela i pića iz ovog kraja mogu znatno upotpuniti turističku ponudu i doprineti njenoj atraktivnosti. Poznato je da su koze najpopularnije i najzastupljenije u ovom kraju, te turistima treba ponuditi kozje meso, mleko i druge mlečne proizvode (npr. sir). Pojedina stara, gotovo zaboravljena jela poput pule, cicvare ili presnaca treba uvrstiti u turističku ponudu jer su to jela koja se skoro ne mogu danas naći na porodičnim trpezama u gradovima. Raznovrsnost i autentičnost kulturne baštine vrlo često je presudan faktor prilikom izbora ruralne destinacije za posetu. Arhitektura u Severnoj Dalmaciji (naročito kamene kuće) ima niz svojih specifičnosti. Očuvanost tradicionalnog izgleda seoske kuće, arhitekture sela i čitave ruralne regije, veoma su važni faktori atraktivnosti turističke ponude za boravak na selu. Arhitektonsko nasleđe Sjeverne Dalmacije, poput kamenih kuća, ograda od suvozida, gusterni, "sjenica" za koze i ovce, konobe, kuće za sušenje mesa su bogat izvor ruralne kulture, kao i njihove estetske vrednosti – ruralne kuće i propratne građevine odslikavaju način života i lokalnu istoriju koja je doprinela stvaranju ruralne kulture kroz vekove. Neophodno je da se odvoje određena sredstva koja će biti namenjena obnovi, restauraciji i pravljenju planova za turističko aktiviranje kamenih kuća. Smeštajni kapaciteti u ruralnoj sredini, tj. njihov dovoljan broj i odgovarajući kvalitet usluga koji se u njima pružaju su jedan od osnovnih faktora za razvoj turizma. U Severnoj Dalmaciji, posebno na području Benkovca i Obrovca trenutno ne postoji dovoljan broj smeštajnih kapaciteta, niti ih odlikuje autentičnost. Za adekvatan prihvata turista, neophodno je postojeće kapacitete proširiti (dogradnja, odnosno adaptacija postojećih i izgradnja novih objekata razvojem spektra smeštajnih kapaciteta koji će zadovoljiti potrebe različitih tržišnih segmenata). Takođe, bitan aspekt na kojem treba raditi je kvalitet usluga koje bi se pružale u smeštajnim objektima i njihova atraktivnost. Kvalitet usluga je izuzetno važan jer je poznato da je lojalnost potrošača snažno uslovljena kvalitetom ponuđenih usluga kojima se omogućava da turisti učestvuju u životnom stilu lokalne zajednice, odnosno domaćina kod koga borave. Iz tog razloga, neophodno je uvesti standardizaciju u pružanju usluga kako bi gost znao šta da očekuje prilikom boravka u određenom smeštajnom objektu. Turisti očekuju određene standarde i veći komfor tokom turističkog boravka, međutim on svakako ne može da bude identičan hotelskim objektima u gradovima. Obezbeđenje sitnijih stvari poput radio aparata u svakoj sobi sa cd-om na kojem će biti opuštajuća muzika, zanimljiva knjiga koju turista može da nađe na svom stočiću, sobne papuče i dovoljan broj peškira ne zahteva velika ulaganja, a svakako mogu uticati na zadovoljstvo i prijatniji boravak turista. Ukoliko vlasnici smeštajnih objekata nisu u mogućnosti da ulože dodatna sredstva za obezbeđenje usluga poput zasebnog kupatila za svaku sobu, dostupnosti internet konekcije i telefonskog aparata u smeštajnim jedinicama i slično, i na taj način podignu kvalitet usluga na viši nivo, neophodno je pružiti turistima adekvatne (istinite i objektivne) informacije pre početka putovanja kako ne bi došlo do velike razlike između očekivanja i percepcije što se može značajno odraziti na ukupno zadovoljstvo. Opšta infrastruktura u Severnoj Dalmaciji je trenutno na zadovoljavajućem nivou, ali je neophodno da se ona unapredi. Ovo se naročito odnosi na putnu i komunalnu infrastrukturu koja je neophodna radi poboljšanja životnog standarda lokalne zajednice, ali i nesmetanog boravka turista na tom području. Takođe,

neophodno je poboljšati mrežu puteva unutar same destinacije. To se posebno odnosi na putokaze, parking mesta, kontejneri za smeće, odmorišta. To se odnosi na : pešačke staze, planinarske staze, staze zdravlja, biciklističke staze i drugo. Izgradnja svih infrastrukturnih objekata mora da bude u skladu sa ruralnom sredinom, tj. da se pazi da se ne naruši prirodni ambijent koji privlači posetioce. Aktivnosti tokom boravka u ruralnim područjima Sjeverne Dalmacije i konkretnom turističkom objektu moraju biti adekvatno organizovane i osmišljene. Neophodno je da se obogati turistički proizvod aktivnostima koje će gostima približiti život na ovim objektima, kako se boravak ne bi svodio na noćenje ili boravak od par sati uz konzumiranje hrane, što turiste nikako neće učiniti zadovoljnim. Iz ovoga proizilazi da je kreativnost i inovativnost nosilaca ponude izuzetno važna. Neophodno je osmisliti aktivnosti koje će biti usmerene ka određenim starosnim segmentima turista i njihovim potrebama (npr. časovi kuvanja i pripreme zimnice za žene mlađe od 45 godina, mogućnost hranjenja životinja za decu do 10 godina, animacijski programi gde će deca uzrasta do 15 godina učiti o lekovitim biljkama i slično). Promotivne aktivnosti na svim nivoima (privredni subjekti, turističke organizacije i turističke agencije) moraju se odvijati uz primenu savremene tehnologije u poslovanju budući da je ona najefikasniji način privlačenja turista u konkretnu destinaciju, odnosno objekat. Primena informacione tehnologije u ruralnim objektima u Sjevernoj Dalmaciji bi im pružila mogućnost da razvijaju i implementiraju široku skalu odnosa sa turistima/posetiocima, ponuđačima proizvoda i usluga i tržišnim posrednicima. Takođe, imali bi bolju komunikaciju unutar destinacijske organizacije. Na ovaj način se omogućava bolja koordinacija turističkih aktivnosti, poboljšava interna administracija i olakšavaju se marketing aktivnosti. Vrlo je važno da vlasnici turističkih objekata u ruralnim sredinama podstiču lojalnost svojih gostiju jer će to značajno uticati na profitabilnost njihovog poslovanja. Na primer, gostima bi na kraju boravka domaćini mogli pokloniti skroman poklon (suvenir), koji može biti i u obliku razglednice sa motivom privrednog subjekta na kojoj će se lično zahvaliti gostu na dolasku (stavljajući njegovo ime i prezime), a potom mu dati mogućnost da izrazi svoje mišljenje o boravku i uslugama koje je konzumirao kako bi gost uvideo da je domaćinima stalo do njegovog mišljenja. Bilo bi poželjno da domaćini ostanu u kontaktu sa gostima, što je moguće putem e-mail-a ili sms poruka, obavestavajući ih o novostima na objektu ili slanjem poruka za važne datume (rođendani, Nova Godina i slično). Značajan problem je nedovoljna edukacija zainteresovanih seoskih domaćinstava i drugih subjekata o mnogim aspektima poslovanja u ruralnom turizmu (o načinu prihvatanja i ugošćavanja posetilaca/turista, načinu promovisanja proizvoda i drugo). Neposredni pružaoci usluga ruralnog turističkog proizvoda zahtevaju edukaciju i treninge na sledeće teme: briga o potrošaču; poznavanje jezika; standardizacija turističkog proizvoda; neophodna znanja o turističkom proizvodu; osnove marketinga; rad na računaru i internetu i drugo. Obuke i treninge mogu držati fakultetski profesori, obučeni treneri ili pak drugi uspešni pružaoci usluga u ruralnom turizmu iz zemlje i inostranstva koji bi preneli svoja lična iskustva. Poželjno je čak da pojedini treninzi i obuke budu obavezni za pružaoce usluga, naročito kada konkurišu za subvencije kod državnih institucija jer će na taj način institucije koje dodeljuju sredstva biti sigurne da pružaoci usluga imaju znanja kako da na najbolji način iskoriste, odnosno ulože tražena sredstva. Kvalitet svakog elementa turističke ponude je važan kako bi se ruralni turistički proizvodi razvijali na najvišem nivou, kako bi se odgovorilo na različite zahteve turista, kako bi se zadovoljile njihove potrebe i kako bi isti bili ohrabreni da ponovo kupe isti turistički proizvod. Na ovaj način se osigurava dugoročna održivost proizvoda. Brendiranje i markiranje se može koristiti kao garancija za kvalitet. Iz tog razloga, fokus treba da bude na standardizaciji ruralnog smeštaja i na garantovanom nivou kvaliteta svih elemenata ponude. nice koji dobro poznaju teren i koji su spremni da vrše prihvati i vođenje turista.

Međuzavisnost razvoja ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji i povratka izbeglica i pomirenje nakon ratnih sukoba

Razvoj ruralnog turizma može da povoljno utiče na ostanak stanovništva na tom području, kao i na povratak srpskog i hrvatskog stanovništva koje je izbeglo zbog ratnih sukoba. Za očekivati je da bi se deo izbeglog stanovništva vratio, ukoliko bi bilo ekonomskih preduslova. Deo izbeglica nije se vratio zbog trauma tokom ratnih dešavanja i straha od odmazde, dok se deo njih nije vratio jer nije imao ekonomskih uslova za ekonomski održiv povratak. Straha od odmazde sada nema ili je on minimalan. Mnogi od njih imaju obnovljene kuće u kojima sada ne žive ili u njih dolaze na nekoliko dana ili meseci tokom godine. Većina tih kuća ima i okućnicu i obradive površine ili pašnjake, uz mogućnost bavljenja ekološkom proizvodnjom voća, povrća i stoke. Mnogi imaju dobre uslove za ozbiljno bavljenje stočarstvom. U Ravnim kotarima značajne su mogućnosti i za vinogradarstvo. Država daje podsticaje za sve ove oblasti. Podvelebitski kraj bio je jedan od regija sa najvećim brojem koza i ovaca po jednom domaćinstvu. Sela sa 100 domaćinstava imala su oko 10.000 koza i ovaca i uz to značajan broj goveda. Međuzavisnost proizvođača voća, povrća, stoke i drugih domaćih proizvoda uslovljava potrebu za saradnjom lokalnog stanovništva različite nacionalnosti. To se i sada pokazuje kao praksa. Veće ekonomske aktivnosti uslovile bi veću međuzavisnost i saradnju. Važno je da ekonomski program razvoja ruralnog turizma imaju u vidu i taj aspekt. Pogotovu da imajući u vidu da su u kulturna baština ali i prirodne lepote jednako "podeljeni" na obe etničke zajednice i da je gotovo nemoguć uspešan razvoj bez saradnja na svim nivoima. Između proizvođača domaćih proizvoda i davaoca usluga smeštaja i ishrane, između njih i agencija za turizam. Ti činoci su po pravilu podeljeni na pripadnike različitih nacija. Srba i Hrvata. Nema kvalitetne turističke ponude Hrvata, ako na svom meniju nema sira, meda, suve smokve, vina, mesa, koje su možda upravo proizveli Srbi. Ili obrnuto. Ukoliko ne bude povratka Srba, teško će biti snabdeti zahtevno turističko tržište, koje traži autentičnost. Ali i ako ne bude povratka Hrvata, naročito mlađih neće biti radne snage za razvoj turizma na ruralnim, ali ni na urbanim područjima. Svima njima potrebni su drugi oblici turističke ponude da bi ona bila celovita: vodiči, radnici u kulturnim i sportskim delatnostima itd. To utiče i na povećanje broja gostiju iz regije, što znači više gostiju iz Srbije i Bosne i Hercegovine, koji najviše pripadaju zavađenim narodima: Srbima, Hrvatima i Bošnjacima. Samo stabilni međunacionalni odnosi u Severnoj Dalmaciji mogu da privuku turiste iz regiona, koji su osetljivi na nacionalističke provokacije. Deo radne snage cela Hrvatska, a posebno turističke regije u turističkoj sezoni, poput Severne Dalmacije, angažuje se iz Srbije.²⁷ Na nivou cele Hrvatske već se radi o desetinama hiljada sezonskih radnika iz Srbije, ali nisu poznati precizni podaci za Severnu Dalmaciju. Naročito jer deo izbeglog stanovništva ima dvojna državljanstva: hrvatsko i srpsko, pa se oni zapošljavaju kao domaća radna snaga. Realno je da će deo te radne snage nedostajati i u ruralnom turizmu. To sa sobom nosi novu međunacionalnu saradnju Hrvata i Srba. Više nisu retki nastupi pevača i glumaca iz Srbije na području Severne Dalmacije tokom letnje sezone.

²⁷ <https://www.bizlife.rs/sezonski-radnici-iz-srbije-u-hrvatskoj-uglavnom-sigurni/> pristupljeno 21.04.2021.

Značajan faktor razvoja ruralnog turizma mogu biti i klasteri, u koje bi mogli da se udruže proizvođači zdrave hrane, stočari, ali i pružaoci usluga u oblasti turizma. Preporuke su da se pruži “vetar u leđa”, organizujući projekte koji se tiču formiranja klastera, u ovom slučaju, u sektoru turizma i ugostiteljstva.²⁸

Osmišljen razvoj ruralnog turizma u Severnoj Dalmaciji može da donese sledeće efekte:

1. Povećanje broja turista i broja noćenja
2. Povećanje broja gostiju iz regiona (Srbija i
3. Bosna I Hercegovina)
4. Povećanje zarada direktnih učesnika koje pružaju usluge u ruralnom turizmu
5. Povećanje broja direktnih pružaoca usluga u ruralnom turizmu
6. Povećanje proizvodnje u oblasti uzgajanja voća, povrća, stoke, prerađevina od mesa i mleka, meda, kao i vina, rakije I drugih alkoholnih i bezalkoholnih napitaka
7. Povećanje prihoda lokalne zajednice od turističke privrede
8. Izgradnja novih turističkih kapaciteta koja upošljava građevinske radnike
9. Ostanak stanovnika na tom području
10. Povratak izbeglica srpske i hrvatske nacionalnosti
11. Popravljanje demografske situacije
12. Pomirenje
13. Ekonomsko aktiviranje sada praznih kuća, koje su obnovljene nakon ratnih sukoba
14. Povećanje standard domicilnog stanovništva I povratnika
15. Izgradnja međunacionalnog pomirenja, kroz saradnju u oblasti ruralnog turizma
16. Razvoj kulturnih ustanova Srba i Hrvata
17. Zaštita kulturnog nasleđa i prirodnih potencijala
18. Oživljavanje zanatsva
19. Revitalizacija zapuštenih kamenih kuća i drugog graditeljskog nasleđa
20. Stvaranje bolje slike slike u svetu o ovom području

Summary: Northern Dalmatia is a coastal region of Croatia, a part of Dalmatia and one of the most popular and most beautiful tourist regions. It has about 170,000 inhabitants and it has been inhabited by Croats and Serbs since ancient times. This region has three seas: Adriatic, Karin and Novigrad sea. It also boasts two imposing canyons: those of the rivers Zrmanja and Krupa. It features hundreds of islands and islets, including the Kornati, the national park. There is another national park -Paklenica, as well as multiple nature park, the most significant among which is Velebit. Northern Dalmatia has seas, rivers, mountains, but also the fertile plains of Ravni Kotari and the Mediterranean climate. The topic of our paper is – how to facilitate the return of the refugees or a part of them, how to revive the uninhabited

²⁸ Veselinović J., Njegovan N., Razvoj klastera kao modela za razvoj turističko-ugostiteljskog sektora u Obrovcu, zbornik sa međunarodnog skupa „ Srpsko – hrvatski odnosi, izbeglištvo i ideologije kao faktori izgradnje identiteta“, Golubić, obrovački, 2019.

regions and encourage reconciliation between Serbs and Croats who have been living there together for centuries. Population density of some rural parts of Northern Dalmatia is very low.

Key words: Northern Dalmatia, Rural region, national park, refuges, reconciliation